

ANADOLU VE KOSOVA
TÜRK AĞIZLARINDA g>c k>ç DEĞİŞMELERİ

Dr. Cahit BA DA

Dünya üzerinde oldukça geni bir co rafyada (yakla ık 11 milyon km².) konu ulan Türk dilinin ya ayan lehçe ve a ızları arasındaki fonetik, morfolojik ilgi, büyük ölçüde tespit edilmi tir. A ız ara tırmaları, yazı dili ara tırmalarına kıyasla daha sınırlıdır.

19. yüzyıldan itibaren Anadolu a ızları üzerine çe itli derleme, kar ıla tırma ve incelemeler yapıldı.¹ Yabancı ara tırmacılar tarafından ba latılan a ız ara tırmaları, 1940'lı yıllardan itibaren yerli ara tırmacıların katkısı ile geli erek devam etmi tir.

Ba ta Anadolu a ızları olmak üzere, bütün Türk a ızlarının tasnifi ve a ız atlasının hazırlanabilmesi için, derleme çalı malarının bir an önce tamamlanması gerekir. Günümüzde Anadolu a ızlarından derlenen bazı metinler esas alınarak çe itli kar ıla tırmalar ve tasnif çalı maları yapılmı tir.² üphesiz bu eserler, uzun süren zahmetli çalı maların, sabrın, bilgi ve birikimin de erli ürünleridir.

Asıl konuya geçmeden önce, Türk dili ve özellikle a ız ara tırmaları açısından önemli oldu unu dü ündü üm bir hususu ifade etmekte yarar görüyorum. A ız ara tırmaları için yeterli teknik donanım ve imkâna sahip olmad ımız bilinen bir gerçektir. Ayrıca Anadolu a ızlarıyla ilgili mevcut metinlerin önemli bir bölümü, yabancı ara tırmacılar, lisans ö rencileri ve amatör ki iler tarafından derlenmi tir.³ Bu tür metinlerde bazı ses özelliklerinin dikkatten kaçması ya da tam olarak tespit edilememi olması ihtimali oldukça yüksektir. Söz konusu metinlerin sıhhati konusunda ciddi endi elerimiz vardır. Bu bakımdan a ız ara tırmaları ve tasniflere esas alınan metinlerin ihtiyatla de erlendirilmesi gerekir.

1991 yılında Malatya-Akçada yöresinde derleme yaparken bazı yerle im birimlerinde⁴ birer damak sesi olan g, k ünsüzlerinin di eti ünsüzleri c, ç gibi telâffuz edildi ine tanık olduk. Aynı yerle im birimlerinde, farklı ki ilerden titizlikle derledi imiz metinlerde, düz-ince ünlüler (e, i) yanındaki hemen bütün g, k ünsüzlerinin düzenli olarak sırasıyla c ve ç'ye dönü tü ünü tespit ettik. Benzer de i melerin ba ta Karadeniz olmak üzere Anadolu'nun ba ka yörelerinde de görülebilece i dü üncesiyle, ara tırmamızın alanını geni lettik.

Tarihî metinlerde ve ça da Türk lehçelerinde g>c, k>ç de i melerinin örneklerine rastlanmadı. Me hur Temel fıkraları ve Karadenizli taklitlerinden

¹ Fazla bilgi için bk. Z. Korkmaz (1990), *Anatolian Dialects, Handbuch Der Turkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, Akademia Kiado, Budape t; Tuncer Gülensoy (1981), *Anadolu ve Rumeli A ızları Bibliyografyası*, Ankara.

² Anadolu a ızlarının en kapsamlı tasnifi Leyla Karahan tarafından yapıldı: L. Karahan (1996), *Anadolu A ızlarının Sınıflandırılması*.

³ Benzer tespitler, Z. Korkmaz (1975: 143-172); L. Karahan (1996: IX) ve A. Buran (1996: 9) gibi önemli ara tırmacıları tarafından da yapılmı tir.

⁴ Bu yerle im birimleri, ilgili çalı mamızda "II. A ız Bölgesi" olarak adlandırılmı tir. (C. Ba da , 1992).

duydu umuz bu ses de i melerinin gerçekten Karadeniz Bölgesi a ızlarında olup
olmadı ını anlamak amacıyla inceledi imiz Rize li A ızları (Günay 1978) adlı

g>c deęişmesi

Erzurum yöresinden derlenen metinlerden tespit etti imiz pek çok örnekte, ince ünlüler yanındaki g'ler c'ye dönü mü tür.

bezircan < bezirgân (D AT-184)	cör- < gör- (E A-152)
cece < gece (D AT-190)	cöster- < göster- (D AT-184)
celdi < geldi (EA-15)	cöz < göz (E A-152)
ceri < geri (D AT-184)	ecer < e er (D AT-184)
cetir- < getir- (D AT-183)	süpürce < süpürge (EA-15)

k>ç deęişmesi

Yöreden derlenen metinlerde ince ünlüler yanındaki k'lerin ço u ç olmu tur.

böyüç < büyük (D AT-184)	çöpek < köpek (D AT-196)
çef < keyif (E A-62)	çüçük < küçük (D AT-196)
çes- < kes- (EA-15)	içi < iki (D AT-201)
çi < ki (E A-152)	zeçi < zeki (EA-15)
çim < kim (EA-15)	

b. Rize Yöresi Ağızlarında:

Yörede derleme yapan bazı ara tırmacılar (Günay, 1978) tarafından gösterilmemekle birlikte, özellikle *Rize*'nin do u kesimlerinde, *Pazar*, *Arde en*, *Fındıklı* ve *Çayeli* a ızlarında g>c, k>ç de i melerine rastlanır (kr . Karahan, 1996: 100; Cafero lu, 1994: 298).

g>c deęişmesi

Rize yöresi a ızlarında sık rastlanan bir ünsüz de i mesidir. nce ünlüler yanındaki kelime ba ı ve hece ba ı g ünsüzü genellikle c'ye de i mi tir.

cece < gece (K AT-294)	cömlek < gömlek (K AT-280)
cel < gel (K AT-259)	cördi < gördü (K AT-290)
cibi < gibi (K AT-288)	cümi < gümü (K AT-263)
cit- < git- (K AT-287)	cüzel < güzel (K AT-289)
cöm- < göm- (K AT-296)	yözcar < rüzgâr (K AT-294)

k>ç deęişmesi

g>c de *i* mesinin gerçekte *ti i* bölgelerde, aynı artlarda *k>ç* de *i* mesine rastlanır.

beçar < bekâr(K AT-287)	dönerçen<dönerken(K AT-301)
çeman < keman(K AT-281)	içen < iken (K AT-301)
çim < kim (K AT-292)	içi < iki (K AT-287)
çör < kör (K AT-293)	türçi < türkü (K AT-297)
çöyli < köylü(K AT-296)	yüşçek < yüksek(K AT-294)

c. Trabzon Yöresi Ağzlarında:

Trabzon merkez, *Sürmene*, *Araklı* ve *Yomra* a ızlarında, *g>c*, *k>ç* de *i* melerine sık rastlanır (kr . Karahan, 1996: 100; Cafero lu, 1994: 184).

g>c deęişmesi

Daha çok ince ünlülü kelimelerin ba ında görülen bu de *i* me, birkaç örnekte hece ba ında da görülmektedir.

cece < gece (K AT-157)	cöyüs < göyüs(K AT-245)
cel- < gel- (K AT-148)	cöz < göz (K AT-157)
celın < gelin (K AT-147)	cül- < gül- (K AT-245)
cibi < gibi (K AT-243)	cün < gün (K AT-245)
cit- < git- (K AT-244)	cüzel < güzel (K AT-151)

k>ç deęişmesi

g>c de *i* mesinin meydana geldi *i* yörelerde, aynı artlarda *k>ç* de *i* mesi görülmektedir.

baçire < bakire(K AT-245)	çöy < köy (K AT-244)
çefen < kefen (K AT-245)	çümler < kimler(K AT-184)
çendi < kendi (K AT-244)	çünçü < çünkü (K AT-245)
çiraz < kiraz (K AT-183)	erçeg < erkek (K AT-242)
çötü < kötü (K AT-245)	esçi < eski (K AT-243)

d. Malatya Yöresi Ağızlarında:

Malatya/Akçada yöresinde yaptı ımız derleme ve a ız ara tırması sonucunda, özellikle ilçenin kuzey ve kuzeybatısındaki da lık yerle im birimlerinde $g>c$, $k>ç$ de i melerine sıkça rastlanmaktadır. Ba lıca *Kadıbrahim*, *Keklikpınarı*, *Resulu a ı* ve *Develi* köylerinde, düz-ince ünlüler (e,i) yanındaki kelime ba ı ve hece ba ı g ünsüzü, düzenli olarak c' 'ye dönü mü tür. Bu yerle im bölgelerinde k ünsüzü, aynı ko ullarda düzenli olarak $ç$ olmu tur. Söz konusu de i meler, ilgili çalı mamızda "II. A ız Bölgesi" için karakteristik temel fonetik özellikler arasında de erlendirilmi tir (Ba da , 1992).

Yörede derleme yapan Doktora ö rencisi Ar . Gör. M. Hazar'ın ifadesine göre; Pütürge ilçesinde de benzer ünsüz de i melerine rastlanmaktadır.

g>c deęişmesi

Yöre a ızlarında düz ince ünlüler (e,i) yanındaki kelime ve hece ba ı g ünsüzü ço unlukla c' 'ye dönü mü tür.

c der < gider (AYA-118)	cibi < gibi (AYA-139)
cel- < gel- (AYA-120)	cidih < git- (AYA-126)
celın < gelin (AYA-136)	cidilar < git- (AYA-126)
ceri < geri (AYA-137)	cidiniz < git- (AYA-128)
cetır- < getir- (AYA-124)	cirdi < girdi (AYA-124)

k>ç deęişmesi

Akçada yöresi a ızlarında, $g>c$ de i mesinin gerçekte ti i hemen her yerle im biriminde, aynı artlarda $k>ç$ de i mesine rastlanır.

çendi < kendi (AYA-126)	derçe < derken(AYA-139)
çendir < kendir(AYA-132)	herçes < herkes (AYA-137)
çesek < kesek(AYA-141)	içi < iki (AYA-139)
çim < kim (AYA-124)	mahçeme< mahkeme(AYA-124)
çi i < ki i (AYA-122)	sançi < sanki (AYA-121)

2 Rumeli Ağızları

Kosova Türk Ağızlarında:

Rumeli ve Kosova Türk a ızları, ba ta Nimetullah Hafız olmak üzere, çe itli bilim adamları tarafından incelenmi tir (Hafız 1985, 1996; Gülensoy 1996). Nimetullah Hafız, Be inci Milletler Arası Türkoloji Kongresine sundu u tebli inde, $g>c$, $k>ç$ ünsüz de i melerinin Kosova Türk a ızlarında en sık rastlanan ünsüz de i meleri oldu unu ve

bu de i melerin söz konusu a ızlar için en önemli özelliklerden biri oldu unu ifade etmi tir (Hafız 1985: 127). *Bu ünsüz de i meleri, Yugoslavya'da sadece Kosova a ızlarında olu maktadır. Sırp, Hırvat ve Arnavut dillerine geçen Türkçe kelimelerde de aynı ünsüz de i meleri görülmektedir. Bu de i melerden olarak ince ünlülerden önce gelen k ve g'ler ç ve c olmaktadır* (Hafız 1996: 226).

N. Hafız'ın derlemelerinden seçti imiz örneklere göre, Kosova Türk a ızlarında $g > c$, $k > ç$ de i meleri, ço unlukla düz ince ünlüler yanında meydana gelmekle birlikte bazı yuvarlak ince ünlüler yanında da görülmektedir.

g>c deęişmesi

Anadolu a ızlarında oldu u gibi, ince ünlüler yanındaki kelime ba ı ve hece ba ı g ünsüzünün düzenli olarak c'ye dönüşü ü görülmektedir.

cebe	< gebe (N.H.II-226)	cölce	< gölge (N.H.I-129)
cel-	< gel- (N.H.II-231)	cün	< gün (N.H.I-129)
cibi	< gibi (N.H.I-129)	cünül	< gönül (N.H.I-129)
cit-	< git- (N.H.II-226)	cürdi	< gördü (N.H.II-231)
cül	< gül- (N.H.II-226)	hanci	< hangi (N.H.I-129)

k>ç deęişmesi

Hemen hemen $g > c$ de i mesiyle aynı artlarda meydana gelen bu de i me, Kosova Türk a ızlarında daha çok düz ince ünlüler yanında görülür.

çeçi	< keçi (N.H.II-128)	erçen	< erken (N.H.I-129)
çel	< kel (N.H.II-128)	içi	< iki (N.H.I-129)
çim	< kim (N.H.II-128)	leçe	< leke (N.H.I-129)
çi i	< ki i (N.H.II-226)	teçe	< teke (N.H.II-231)
çüpek	< köpek (N.H.II-226)	üçüs	< öküz (N.H.I-129)

SONUÇ

Anadolu'da Erzurum, Rize, Trabzon ve Malatya-Akçada yöresi a ızları ile Kosova Türk a ızlarında ince (ço unlukla düz) ünlüler yanındaki kelime ba ı ve hece ba ı patlayıcı damak ünsüzleri g , k , düzenli bir ekilde öne kayarak kısmen sızıcıla mı ve yarı patlayıcı birer di ünsüzü olan c , $ç$ 'ye dönüşü mü tür. Bu bakımdan söz konusu de i meler, dildeki tabii sızıcıla ma temayülünden kaynaklanmı tır.

De i melerin tarihî metinlerde görülmemesi, hadisenin yeni oldu u anlamına gelmez. Yazı dilinde yer almayan bu de i meler, ilgili yöre a ızlarında oldukça eski olmalıdır.

Ayrıca $g > c$, $k > ç$ de i melerinin meydana geldi i yöre halklarının aynı etnik temele dayandı ını söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

- BA DA , Cahit (1992), **Akçadağ Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözdizini)**, Malatya: Basılmamı Yüksek Lisans Tezi (=AYA).
- BURAN, Ahmet (1996), **Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri**, Ankara: TDK yayınları.
- CAFERO LU, Ahmet (1994), **Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**, Ankara: II. Baskı, TDK yayınları (=K AT).
- (1995), **Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**, Ankara: II. Baskı, TDK yayınları (=D AT).
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), **Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) I, II, III**, Ankara: TDK yayınları (=E A).
- GÜLENSOY, Tuncer (1981), **Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası**, Ankara: Kültür Bakanlı ı Yayınları.
- GÜNAY, Turgut (1978), **Rize İli Ağızları**, Ankara: Kültür Bakanlı ı yayınları (=R A).
- HAFIZ, Nimetullah (1985), **Kosova Türk Ağızlarında $k > ç$ ve $g > c$ Ünsüz Değişmeleri**, Be inci Milletler Arası Türkoloji Kongresi-Tebli ler, stanbul: TDK yayınları, I: 127-129 (=N.H.-I).
- (1996), **Kosova Türk Ağızlarında Çekim ve Yapım Ekleri**, Uluslar arası Türk Dili Kongresi (1988/1996), Ankara: TDK yayınları, 225-249 (=N.H.-II).
- KARAHAN, Leyla (1996), **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Ankara: TDK yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1971), **Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile ilişkisi Sorunu**, TDAY-Belleten 1971: 21-32, Ankara: TDK yayınları.
- (1976), **Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar**, TDAY-Belleten 1975-1976: 143-172, Ankara: TDK yayınları.
- (1990), **Anatolian Dialects**, Handbuch Der Turkischen Sprachwissenschaft, Teil I. Budape t: Akademia Kiado.
- NEMETH, Gyula (1983), **Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine**, TDAY-Belleten 1980-1981: 160-172, Ankara: TDK yayınları.
- OLCAY, Selahattin (1995), **Erzurum Ağzı (İnceleme-Derleme-Sözlük)**, Ankara: II. Baskı, TDK yayınları (=EA).